

ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิญญาน
ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ กับ พร รัตนสุวรรณ
Comparative study of Vinnana in Buddhadasa
Bhikkhu's and Phorn Rattanasuwan's perspectives

พระสิทธิชัย ปันณวัฒน์¹
Phrasittichai Pannawat

บทคัดย่อ

บทความวิทยานิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องวิญญานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ กับ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ เกี่ยวกับความหมาย คุณลักษณะ ประเภท และสภาพการดำรงอยู่ ของวิญญานตามสภาวะในภพภูมิต่างๆ รวมทั้งกระบวนการพัฒนาคุณภาพของวิญญาน และวิเคราะห์คุณค่าทางจริยะของความเชื่อเรื่องวิญญานที่มีผลต่อคุณภาพชีวิตและการกำหนดเป้าหมายชีวิต

ผลจากการศึกษา ผู้วิจัยได้พบข้อสรุปแนวคิดเกี่ยวกับวิญญานดังต่อไปนี้

1. ในด้านความหมาย “วิญญาน” ในทรรณะของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง ความรู้แจ้ง รู้แจ้งวิเศษ และสิ่งที่ควรรู้แจ้ง(นิพพาน)หรือแปลว่า สิ่งที่ต้องพัฒนาให้ยิ่งขึ้นไป เป็นวิญญานถึงขั้นอิสระเสรีได้ แต่อาจารย์พรกล่าวว่า

¹ นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิญญานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ กับ พร รัตนสุวรรณ”

“วิญญูญาณ” เป็นพลังงานทางนามธรรม หรือเป็นอำนาจอย่างหนึ่งที่มีอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะคือในสิ่งที่มีชีวิตไม่ว่าจะเป็นพืช สัตว์ หรือ มนุษย์ ล้วนมีวิญญูญาณทั้งสิ้น

2. ในด้านคุณลักษณะ จากความคิดของทั้ง 2 ท่าน ไม่มีความแตกต่างกันในด้านคุณลักษณะ คือ ทั้ง 2 ท่าน กล่าวว่า วิญญูญาณมีคุณลักษณะ คือ การรู้แจ้งอารมณ์ หรือการรับรู้อารมณ์ ทางอายตนะทั้ง 6 และวิญญูญาณ มีลักษณะเกิดและดับอย่างรวดเร็ว มีการเกิดและดับอยู่ตลอดเวลา เกิดดับต่อเนื่องกันไปตามเหตุปัจจัย

3. ในด้านประเภท พุทธทาสกล่าวว่ามียู่ 3 ชนิด คือ 1 วิญญูญาณที่ยังเป็นธาตุอยู่ตามธรรมชาติ 2 วิญญูญาณที่ปรุงแต่งมาโดยสังขาร สำหรับทำความรู้สึกทางอายตนะและ 3 มีชื่อตามอายตนะ ส่วนอาจารย์พร แบ่งวิญญูญาณออกเป็น 2 ประเภท คือ 1. ภวังควิญญูญาณ หมายถึง จิตใต้สำนึก หรือจิตไร้สำนึก เป็นสภาวะจิตที่ไม่มีความรู้สึกนึกคิด เป็นวิญญูญาณที่ทำหน้าที่เป็นองค์แห่งภพคือ เป็นรากฐานของชีวิต เป็นจิตที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ และ 2. วิถีวิญญูญาณ หรือวิญญูญาณปฏิบัติการเรียนรู้ในขณะตื่น

4. ในด้านสภาพการดำรงอยู่ ของวิญญูญาณตามสภาวะภพภูมิต่างๆ พุทธทาสภิกขุไม่ได้เน้นชีวิตในอนาคต เพราะการเกิดของวิญญูญาณตามนัยปฏิจจสมุปบาทที่เป็นกระบวนการปัจจุบัน ในชาตินี้ ไฉยวิญญูญาณ ในลักษณะการข้ามภพข้ามชาติ ส่วนอาจารย์พร อธิบายวิญญูญาณในลักษณะการข้ามภพข้ามชาติ คือ ในเมื่อวิญญูณายังมีกิเลส หลังจากตายแล้ว จะต้องสร้างชีวิตต่อไปอีกไม่มีสิ้นสุด

5. ในด้านกระบวนการพัฒนาคุณภาพของวิญญูญาณ การพัฒนาวิญญูญาณในทัศนะของทั้งสองท่านมีอยู่ 3 ขั้น ได้แก่ ระดับศีล ระดับสมาธิ และระดับปัญญา เพื่อพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อเข้าถึงจุดนี้ จึงจะรู้แจ้งทุกสิ่งตามเป็นจริง

6. ในด้านคุณค่าทางจริยะที่มีผลต่อคุณภาพชีวิตและการกำหนดเป้า

หมายเหตุ พุทธทาสเน้นการพัฒนาวิญญาณในปัจจุบัน เป้าหมายชีวิต ต้องการ
ความเป็นอิสระภาพด้วยการดับกิเลสตามกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท ที่เรียก
ว่า นิพพานได้ในปัจจุบัน ขณะที่อาจารย์พร มีเป้าหมายชีวิตที่ดีในชาติหน้า ด้วย
การทำความดีปัจจุบัน สังสมบารมีให้มากขึ้น เมื่อบารมีเต็มจึงจะบรรลุนิพพาน
ดับกิเลสได้

คำสำคัญ : วิญญาณ, การพัฒนาคุณภาพวิญญาณ, ความหมายของวิญญาณ,
พุทธทาสภิกขุ, พร รัตน์สุวรรณ

Abstract

The thesis aimed to study the concept of vinnana in Buddhadasa Bhikkhu's and Phorn Rattanasuwan's Perspectives.

The result revealed that the word 'soul' or vinnana for Buddhadasa Bhikkhu's concept was referred to enlightenment, or thing that one should be known (Nibbana) or the thing that one should develop to the ultimate end or freedom that consisted of three characteristics viz. rising, remaining and decaying.

According to Buddhadasa Bhikkhu's concept of vinnana, there are three kinds of vinnana as: 1) Vinnana as the nature, 2) Vinnana as it was formed by the conditioned things or Sankhara and 3) Vinnana as named by Ayatana or sense – fields. Regarding to Phorn Rattanasuwan's perspectives, it is referred to the power of mentality or as the general power. Especially. it can be found in living beings viz. plants, animals and human. They are considered to be the things that vinnana is existed.

When both concepts are compared, the result revealed that it has similarity and differences as: Vinnana for Buddhadasa Bhikkhu's concept referred to the consciousness of all faculties' viz. eye, ears and so on and the explanation of the Dependent Origination in human language. Regarding to Phorn Rattanasuwan's explanation of the Dependent Origination, he mentioned that it was the life process from birth to death.

Buddhadasa Bhikkhu has explained the Dependent Origination as the emptiness of self. Thus the cause of suffering in every step of Dependent Origination has the similarity as the 'emptiness' and it is being as the delusion of each until the Cessation of Suffering. There is nothing to be called as self beyond the function of Dependent Origination.

Keywords: *soul, meaning of soul, soul development, Buddhadasa Bhikkhu, Phorn Rattanasuwan*

1. บทนำ

ทุกศาสนามีความเชื่อในเรื่องความตายกับชีวิตหลังการตายซึ่งมีความเชื่อมโยงกับเรื่องวิญญาณ อันเป็นความเชื่อพื้นฐานที่เชื่อว่ามนุษย์นั้นประกอบด้วยร่างกายซึ่งมีสูละลายไปตามกาลเวลา กับวิญญาณซึ่งยังคงอยู่แม้ร่างกายได้ตายจากไปแล้ว นับเป็นความเชื่อพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของคนทุกเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ ไม่ว่าจะเป็นชนบทหรือในเมือง มีอยู่เหมือนกันคือเชื่อว่า เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ หากคนประกอบความดีครั้งตายไปก็จะได้ไปสวรรค์ ส่วนคนที่ประกอบความชั่ว ผิดศีลผิดธรรมก็จะไปนรก หากแต่ในส่วนของการจุดหมายสูงสุด แต่ละศาสนาได้มีเป้าหมายที่แตกต่างกันไป

ในโลกปัจจุบันนี้ยังมีปัญหาอยู่มากมายอยู่ในความสงสัยและความอยากรู้อยากเห็นของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาเกี่ยวกับ ชาตินี้ชาติหน้า นรกสวรรค์ แสวงหาคำตอบมาเป็นเวลานาน เพราะความเชื่อของมนุษย์ที่ว่าวิญญาณมีอยู่จริง เป็นความเชื่อเก่าแก่ที่สุด และเป็นความเชื่อที่เกิดขึ้นมาก่อนที่มนุษย์จะได้เอาความเชื่อของตนในเรื่องนี้มาพัฒนาเป็นรูปแบบทางศาสนาและทางด้านจริยธรรมโดยสมบูรณ์ในเวลาต่อมา ยิ่งไปกว่านั้น ความเชื่อที่ว่าวิญญาณเป็นอมตะ ก็เป็นความเชื่อของมนุษย์มาตั้งแต่โบราณในยุคเริ่มแรกของมนุษย์ (เสฐียร พันธรัชนี, 2534: 56-57) ลัทธิวิญญาณนิยม (Animism) ส่วนมากถือว่า “วิญญาณจะยังคงดำรงอยู่ ภายหลังจากความตาย” ในบางสังคม เชื่อว่า “วิญญาณจะผ่านไปสู่โลกที่อุดมสมบูรณ์กว่าหรือเป็นโลกที่สามารถเก็บเกี่ยวพืชผลไปได้ตลอดกาล” ในขณะที่กลุ่มอื่นๆ เชื่อว่า “วิญญาณจะยังคงอยู่บนโลกในฐานะผี (Ghost) และผีเหล่านี้มักจะดำรงอยู่อย่างมีเจตนาร้าย” และยังมีระบบความเชื่ออื่นๆ ที่ผสมผสานความเชื่อทั้งสองแบบนี้เข้าไว้ด้วยกัน โดยเป็นความเชื่อที่ว่า “วิญญาณของคนตายจะต้องเดินทางไปยังโลกของวิญญาณ แต่หากวิญญาณใดพลัดหลงทางไป วิญญาณนั้นก็มักจะกลับกลายมาเป็นผีที่เร่รอนอยู่บนโลกของคนนี่เอง” (สุจิตรา รณสีน, 2532: 28.)

ความคิดเรื่องการมีอยู่ของวิญญาณ ทำให้มนุษย์เกิดความหวงใยเรื่องชีวิตในโลกหน้าขึ้นมาทันที เมื่อมีใครคนใดคนหนึ่งตายลง จึงต้องมีการทำพิธีการสวดมนต์อ่อนนวย และทำพิธีกรรมต่างๆ เพื่อส่งดวงวิญญาณ บางที่ก็มีการขอร้องให้ดวงวิญญาณมาอยู่ช่วยรักษาความปลอดภัยให้ด้วย ก็มีความยุ่งยากเกิดขึ้น ความยุ่งยากมิได้หยุดเพียงเท่านั้น (เสฐียร พันธรัชนี, 2534: 56-57) ยังมีเรื่องที่ยุ่งยากขึ้นไปกว่านั้น คือ เรื่องดวงวิญญาณที่จะต้องเกิดใหม่ เป็นมูลเหตุให้ต้องอธิบายความมีอยู่ของนรก และ สวรรค์ขึ้น เพื่อเป็นที่อยู่และลงโทษของคนทำความชั่ว และให้รางวัลในการทำความดี สวรรค์กลายเป็นรูปเป็นถิ่นที่อยู่อันสำราญบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ศฤงคาร และมีนางในมาคอยห้อมล้อมผู้ทำความดี นรกกลายเป็นที่เต็มไปด้วยทุกข์ทรมาน มีแต่ความน่าเกลียด น่ากลัว และทารุณกรรม

เป็นที่ต้อนรับผู้ทำชั่วเมื่อคนตายไป

คำว่า วิญญาณ ในพระพุทธศาสนา ได้พบว่า มีการอธิบายไว้ 2 นัยด้วยกันคือ

1. วิญญาณ ตามนัยเบญจขันธ์ หมายถึง การรู้แจ้งอารมณ์ตามทวารทั้ง 1 ได้แก่ ทางตา ได้แก่การเห็น ทางหู ได้แก่ การได้ยิน ทางจมูก ได้แก่ การได้กลิ่น ทางลิ้น ได้แก่ การรู้รส ทางกาย ได้แก่ การรู้สัมผัส และ ทางใจ ได้แก่ ความคิด

2. วิญญาณ ตามนัยปฏิจจสมุปบาท หมายถึง วิญญาณที่ทำหน้าที่ “ปฏิสนธิ” (การนำมาเกิด) เพื่อทำหน้าที่สืบต่อจากปัจจัย คือ อวิชชาและ สังขารที่ปัจจัยเบื้องต้น ของปัจจัยมากกว่าที่จะหมายเอา วิญญาณ ที่ เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ ตามนัยเบญจขันธ์

พระพุทธทาสภิกขุ กับ อาจารย์พร รัตนสุวรรณนับว่าเป็นผู้ได้ค้นคว้าศึกษามีความรู้ลึกทางพุทธศาสนาเป็นอย่างดี แต่อาจจะเป็นด้วยเป้าหมายชีวิตต่างกัน ทำให้การอธิบายความหมายของวิญญาณที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ต่างระดับกัน แม้กระทั่ง องค์ความรู้ คุณค่า และ วิถีจริยทางพุทธศาสนา ที่อาศัยทัศนะเกี่ยวกับวิญญาณ ที่ตนยึดถือ ก็ดูจะมีความต่างกัน ผลที่เกิดจากความเห็นที่ย่อมจะแตกต่างกันไปด้วย แต่จุดหมายสุดท้าย คือวิมุตติ (ความหลุดพ้น) จากสังสารวัฏฏ์คงไม่ต่างกัน

เพราะฉะนั้นผู้มีวิชุดุประสงค์เพื่อวิเคราะห้ให้ลึกลงไปว่า วิญญาณ ในความเห็นและความเข้าใจของท่านพุทธทาส และของอาจารย์ พร รัตนสุวรรณ มีความหมายแตกต่างกันอย่างไร ลักษณะของวิญญาณที่ทั้งสองท่านอธิบาย มีระดับความลึกต่างกันอย่างไร ประเภท สภาพ และระยะเวลาของการดำรงอยู่ของวิญญาณ ของทั้งสองท่านกล่าวไว้อย่างไร มีเหตุผลและหลักฐานประกอบความเห็นเป็นประการใด ประการสำคัญที่สุด คุณค่าทางพุทธจริยศาสตร์ จะนำผู้ประพฤติและปฏิบัติตามแนวคิดของทั้งสองท่านไปสู่จุดหมายระดับใด ตามเกณฑ์ของเป้าหมายสูงสุดในทางพุทธปรัชญา เหล่านี้ล้วนเป็นโจทย์สำคัญที่ผู้วิจัย จำเป็นจะต้องเข้าไปศึกษาอย่างละเอียด และนำเสนอออกมาในเชิงหลักวิชาการ

ทางพุทธจริยปรัชญา

2. แนวคิดเรื่องวิญญาณ

การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องวิญญาณทัศนะของพุทธศาสนิกกับพส รัตนสุวรรณ ในเชิงแนวคิดวิเคราะห์ทางพุทธจริยศาสตร์ ที่ว่า ผู้เชื่อตามที่ตนยึดถือ ในแบบ 2 นัยตามที่กล่าวมา จะมีการกำหนดกรอบในการปฏิบัติและการวางตน อย่างไร และทั้งสองแนวคิดดังกล่าว มีความสอดคล้องไปด้วยกันในระดับใด เป็นต้น

2.1 ความหมายของวิญญาณ

ตามทัศนะท่านพุทธทาส ความหมายของวิญญาณ ตรงกับ วิญญาณ ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก และสอดคล้องกับนักปราชญ์รุ่นหลัง คือวิญญาณหมายถึงความรู้สึก (ความรู้สึก คือ เวทนา) ทั่วๆ ไปของจิตใจ ซึ่งวิญญาณตามความหมายพระพุทธศาสนา แปลว่ารู้แจ้งอารมณ์ 6 มีตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เท่านั้น มิได้แปลว่าผี เจตภูต อัตตาที่ไม่รู้จักดับไปตามร่างกายที่แตกสลาย วิญญาณ ยังหมายถึงจิตที่ทำหน้าที่รู้สึกที่ตา ที่หู ที่จมูก ที่ลิ้น และที่กายทั่วๆ ไป ตลอดจนถึงที่ใจของตนเองด้วยวิญญาณขันธ์ แปลว่ากองแห่งวิญญาณ เป็นศัพท์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติใช้ในขันธ์ 5

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ มีทัศนะตรงกันว่า “วิญญาณ” ในด้านคำศัพท์หมายถึง การรู้อารมณ์ได้อย่างหลากหลาย ซึ่งโดยความหมายแปลว่าความรู้สึก หรือความรับรู้ถึงสิ่งต่างๆ มาจากรากศัพท์ว่า วิ แปลว่า วิเศษ แจ้ง ต่างๆ ญาณ แปลว่า ความรู้ (วิ + ญาณ ซ้อน ญ สำเร็จรูปเป็นวิญญาณ) ความรู้ในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงความเข้าใจ หรือ รู้แบบปัญญา แต่เป็นเพียงแค่รับรู้อารมณ์ที่มากกระทบ ฉะนั้น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สึกสัมผัสและความนึกคิดก็คือวิญญาณ หมายความว่า ตาเห็น ก็คือวิญญาณเห็น หูได้ยิน ก็คือวิญญาณได้ยิน จมูกได้กลิ่น ก็คือวิญญาณได้กลิ่น ลิ้นรู้รส ก็คือวิญญาณรู้รส กายรู้สัมผัสก็คือวิญญาณรู้สัมผัส สมอมนึกคิดก็คือวิญญาณนึกคิด

ความสำคัญของวิญญาณก็คือเป็นอินทรีย์ที่สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่างๆ ได้และมันเป็นความรู้ประเภทยืนพื้นหรือเป็นตัวหลักของความรู้ซึ่งเป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามชั้นอื่น ๆ ซึ่งมีเกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมดหมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตามที่เป็นปฐมเหตุ หรือความรู้เริ่มแรกนั่นคือเมื่อเห็นเมื่อได้ยินเป็นต้น(ช่วงนี้เกิดวิญญาณขึ้น)จึงรู้สึกขึ้นใจหรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบ และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ (สังขาร) เช่นเห็นน้ำตก (วิญญาณ) รู้สึกสบายซื่อใจ (เวทนา) หมายรู่่าน้ำตก มีสีขาวใสสะอาด ชอบใจไม่อยากจะให้เวลาผ่านไปโกรธความมืดนั้นคิดหาวิธีที่จะทำให้เห็นน้ำตกใสสะอาดนั้นสบายๆ ชัดเจนและนานๆ (สังขาร) ที่รู้ตามคือรู้ควบไปตามกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ) พึงสังเกตว่ารู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุขไม่เหมือนกัน รู้สึกบีบคั้นจิตใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาณ) หมายรู่่าอย่างนั้นเป็นสุขอย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้นเมื่อคิดนึกปรุงแต่งเจตจำนงไปอย่างใดๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ยืนพื้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจนี้เรียกว่า วิญญาณ

ในด้านความหมาย วิญญาณ ไม่แตกต่างกัน ท่านพุทธทาส กล่าวว่า เฉพาะวิญญาณ ที่รับรู้ในปัจจุบัน เป็นหลัก ส่วนอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้ขยายวิญญาณ ไปถึงอดีตและอนาคต ในฐานะที่วิญญาณเป็นผู้สร้างสรรค์ชีวิต ตามแนวปฏิจจุสมุบาทที่ว่า “สังขารปัจจยา วิญญาณัง” สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ก็คือ ปฏิสันธิวิญญาณ ผู้สร้างสรรค์ชีวิตใหม่ ชาติใหม่

แนวคิดเรื่องวิญญาณในทัศนะของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ มีบางประเด็นที่แตกต่างออกไป คือเชื่อว่า เรื่องวิญญาณมีอยู่ในสรรพสิ่ง วิญญาณเป็นธรรมชาติผู้สร้างสรรค์ชีวิต และสมองเป็นที่ตั้งของวิญญาณ กล่าวคือ ศูนย์กลางของวิญญาณอยู่ที่สมอง ในประเด็นที่ว่าวัตถุทุกอย่างก็มีวิญญาณนั้น อาจารย์พร หมายถึง มีภวังควิญญาณที่แฝงในสสารต่างๆ ที่ไร้ชีวิต ส่วนประเด็นเรื่องวิญญาณ

ที่เป็นธรรมชาติ ผู้สร้างสรรค์ชีวิตนั้น หมายความว่า สิ่งมีชีวิตทุกอย่างมีวิญญาณ
ทั้งสิ้น ถึงแม้อาจารย์พรจะใช้คำว่า ภาวะวิญญาณ เพื่ออธิบายทฤษฎีเรื่องวิญญาณ
ในวัตถุ ในสัตว์ชั้นต่ำและในพืช แต่วิญญาณในความหมายที่ใช้ นี้ เป็นคนละชนิด
กับคน และสัตว์ วิญญาณของสัตว์ชั้นต่ำและของต้นไม้ เป็นวิญญาณที่มี
วิวัฒนาการต่ำ ยังไม่เจริญเท่ากับวิญญาณของคนและสัตว์

2.2 ลักษณะของวิญญาณ

ทั้ง 2 ท่านเห็นตรงกันคือ วิญญาณ มีลักษณะ เกิดและดับอย่างรวดเร็ว
มีการเกิดและดับอยู่ตลอดเวลา เกิดดับต่อเนื่องกันไป ตามเหตุปัจจัย

ท่านพุทธทาส อธิบายลักษณะของวิญญาณ ว่า วิญญาณ เป็นอินทรีย์ที่
สามารถรู้แจ้งทางอารมณ์ต่างๆ ได้และมันเป็นความรู้ประเภทยืนพื้นหรือเป็นตัว
หลักของความรู้ซึ่งเป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามชั้นอื่นๆ ซึ่งมีเกี่ยวข้องกับ
นามชั้นอื่นทั้งหมด หมายความว่ามันเป็นทั้งความรู้เบื้องต้น และความรู้ตามที่เป็น
ปฐมเหตุ หรือความรู้เริ่มแรกนั่นคือเมื่อเห็นเมื่อได้ยินเป็นต้น (ช่วงนี้เกิด
วิญญาณขึ้น)จึงรู้สึกขึ้นใจหรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่
(สัญญา) จึงมีเจตจำนงตอบ และคิดปรุงแต่งไปต่างๆ

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ กล่าวถึงลักษณะของวิญญาณ ว่า วิญญาณ เป็น
พลังงานอย่างหนึ่ง ที่เป็นนามธรรมและแผ่ซ่านอยู่ทั่วร่างกายเหมือนกับความร้อน
ในทุกๆ เซลล์ของร่างกายมีวิญญาณอยู่ทั้งสิ้น วิญญาณไม่ใช่มีอยู่เฉพาะแต่
ในสมองหรือในหัวใจเท่านั้น และไม่ใช่ว่าเฉพาะในคนหรือสัตว์เท่านั้น แม้ในพืชทุก
ชนิดก็มีวิญญาณ ในเชื้อโรคทุกตัวและทุกชนิดในสเปิร์มของชายในไข่ของผู้หญิง
ก็มีวิญญาณ

วิญญาณ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่วิ่งไปวิ่งมาได้เหมือนกับลูกปืน วิญญาณที่เราารู้สึก
ว่ามันวิ่งไปมาทั่วร่างกายนั้น หรือความรู้สึกที่วิ่งไปวิ่งมาในเส้นประสาทนั้นความ
จริงเป็นเพียงกายเคลื่อนไหวแห่งแรงดันของความรู้สึก ที่สืบทอดๆ กับไปของความ
รู้สึกที่มีอยู่ทุกเซลล์เท่านั้น การสืบทอดแห่งความรู้สึก ที่สืบทอดๆ กับไปของความ

รู้สึกที่มีอยู่ทุกเซลล์เท่านั้น การสืบทอดแห่งความรู้สึกลักษณะคล้ายกับการไปของกระแสไฟฟ้าเหมือนกับคลื่นวิทยุ

วิญญาณ เป็นสภาพอีกชนิดหนึ่งนอกจากวัตถุ วิญญาณไม่ใช่เป็นผลของวัตถุ แม้วิญญาณมีความเกี่ยวข้องกับวัตถุอย่างใกล้ชิด แต่ก็สามารถแยกออกจากวัตถุได้โลกของวิญญาณเป็นโลกที่กว้างขวางมาก ในโลกของวิญญาณมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องถึงกัน เช่นเดียวกับวิญญาณในกลุ่มของอวัยวะแต่ละกลุ่ม เป็นวิญญาณคนละประเภท แต่ละกลุ่มมีหน้าที่และคุณสมบัติไม่เหมือนกัน แต่ถึงกระนั้น วิญญาณทั้งหมด ก็มีการประสานงานกันอย่างเป็นระเบียบ ระเบียบแห่งร่างกายนั้น ความจริงก็คือระเบียบแห่งวิญญาณนั่นเอง การประสานงานของอวัยวะต่างๆ ที่แท้คือ การประสานงานระหว่างวิญญาณในกลุ่มต่างๆ นั่นเอง

2.3 ประเภทของวิญญาณ

เกี่ยวกับประเภทของวิญญาณ ท่านพุทธทาส ย้ำว่า เมื่อว่าโดยลักษณะอาการของวิญญาณมันเป็นสิ่งหนึ่งที่ประกอบด้วยอยู่เจตสิก ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้น ดับไปตามเจตสิกและที่สำคัญมันมีถ้า (คุหาย) คือการเป็นที่ยึด มีอาการที่ควบคุมยาก รักษายาก มีปกติเที่ยวไปดวงเดียวในที่ไกล (ทูเร เอกจร จิตต์) รวดเร็วเหมือนสายฟ้าแลบ มีอารมณ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว มีความเอนเอียง หรือไหลไปสู่แสแห่งความใคร่ วิญญาณจึงมีเพียงประเภทเดียว

ขณะที่ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ แบ่งประเภทวิญญาณ ออกเป็น 2 ประเภท คือ

1.ภวังควิญญาณ หมายถึง จิตใต้สำนึก หรือจิตไร้สำนึก เป็นสภาวะจิตที่ไม่มีความรู้สึกนึกคิด วิญญาณประเภทนี้ เป็นวิญญาณที่ทำหน้าที่เป็นองค์แห่งภพ คือ เป็นรากฐานของชีวิต เป็นจิตที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่

2.วิถีวิญญาณ หรือวิญญาณปฏิบัติกรับรู้ในขณะตื่น ลักษณะพิเศษของวิญญาณ คือเป็นการรู้ความต่างจำเพาะ รู้ความหมายจำเพาะ หรือรู้แยกต่างวิญญาณนั้น คือ พลังนามธรรมที่ก่อให้เกิดชีวิต เป็นพลังงานที่มีเจตจำนงเป็น

พลังงานสร้างสรรค์และแทรกซึมอยู่ในทุกๆ เซลล์ ในสิ่งที่มีชีวิตทุกๆ เซลล์ถือว่า
มีวิญญาณทั้งสิ้นเพราะวิญญาณเป็นพลังงานที่ควบคุมการเกิด การเจริญเติบโต
และการเปลี่ยนแปลงทุกอย่างในร่างกาย

2.4 ระดับของวิญญาณ

ท่านพุทธทาส กล่าวว่า วิญญาณ ก็มีเพียงระดับเดียว คือระดับการรับรู้
ทางอายตนะ แต่จำแนกออกตามแหล่งที่เกิด 6 ประเภท เหมือนไฟ มีระดับ
เดียว แต่แบ่งตามเชื้อเพลิง เช่น ไฟฟืน ไฟถ่าน ไฟแก๊ส เป็นต้น วิญญาณที่เกิด
ในอายตนะทั้ง 6 สัมพันธ์กับอารมณ์ 6 เกี่ยวนี้อย่างหนึ่ง ขณะที่ อาจารย์พร รัตน-
สุวรรณ ได้อธิบาย ระดับของวิญญาณว่า วิญญาณในระบบเซลล์ก็มี ในสิ่งที่มีชีวิต
ทั้งปวง ในสัตว์ชั้นต่ำ และในพืช ก็มีวิญญาณ เพราะ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิด
ชีวิต ถ้าวิญญาณไม่มีชีวิตก็ไม่มี ถ้าวิญญาณไม่มี พฤติกรรมต่างๆ เหล่านี้ก็ไม่
กระแสนประสาท ก็คือ กระแสวิญญาณ วิญญาณเป็นอีกสิ่งหนึ่งนอกจากร่างกาย
วิญญาณจึงไม่ใช่สมอง แต่วิญญาณเป็นตัวการสำคัญที่สร้างสมองและอวัยวะทุก
อย่างในร่างกาย หลังจากตายแล้ว ในเมื่อวิญญาณยังมีกิเลส วิญญาณยังอยู่ และ
วิญญาณนี้แหละที่จะต้องสร้างชีวิตต่อไปอีกไม่มีสิ้นสุดตราบเท่าที่กิเลส และกรรม
ยังไม่สิ้น

อาจารย์พรกล่าวไว้ว่า วิญญาณในสัตว์ชั้นต่ำ ในพืช และในวัตถุนั้นเป็น
วิญญาณที่มีคุณสมบัติต่ำ ยังไม่มีระบบประสาทและสมอง ไม่มีการถือจติและถือ
ปฏิสนธิใหม่เหมือนคน หรือสัตว์ วิถีวิญญาณและภวังควิญญาณจะมีแต่สัตว์ที่มี
วิวัฒนาการสูง เช่น สัตว์ดิรัจฉาน คน เทวดา และพรหม เป็นต้น ซึ่งมีระบบประสาท
และสมอง และเมื่อตายแล้ว จะมีการจติและถือปฏิสนธิอีก (คำว่า ภวังควิญญาณ
ในที่นี้ เป็นคนละประเภทกับภวังควิญญาณที่มีอยู่ในสัตว์ชั้นต่ำ ในพืชและในวัตถุ)
ส่วนสัตว์ชั้นต่ำ และพืชมีแต่ ภวังควิญญาณ ไม่มีวิถีวิญญาณ กล่าวคือเมื่อเชื้อโรค
หรือพืชตายไป ย่อมไม่มีการจติและปฏิสนธิในภพภูมิอีก การสืบต่อของวิญญาณ
ประเภทนี้ เป็นไปโดยการแบ่งเซลล์ ส่วนวิญญาณในวัตถุมิ่วิวัฒนาการต่ำสุด ไม่มี

การจติและปฏิสนธิเช่นกัน ต้องใช้เวลาอีกหลายล้านปี กว่าที่จะพัฒนามาเป็นสัตว์ที่มีระบบประสาทสัมผัสและสมอง

3. กระบวนการพัฒนาคุณภาพของวิญญาน

พุทธทาสภิกขุ ให้หลักการพัฒนาวิญญาน หรือหลักการพัฒนามืออยู่ 3 ขั้นตอนได้แก่ ระดับศีล เพื่อให้เป็นพื้นฐานที่ดีที่จะรองรับความเป็นสมาธิ เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาก็ถือศีลเพื่อความเป็นสมาธิ ระดับสมาธิ เพื่อไม่เป็นที่ลี้ภัยพตาปราชญ์แต่กลับมาเป็นสมาธิในพระพุทธศาสนา มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์คือเป็นเรื่องของธรรมชาติเป็นไปตามกฎของธรรมชาติการทำให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ และการพัฒนาวิญญาน ก็เพื่อความเป็นสมาธิที่ต้องระดับปัญญาเพื่อพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง เป็นความลึกซึ้งจนหลุดไปจากความลึกลับไม่ติดอยู่ที่ปาฏิหาริย์นั้นเห็นตามเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบซึ่งตรงกับคำภาษาบาลีว่า “ยถาภูตสมมปปัญญา” ซึ่งแปลว่าปัญญาที่เห็นชอบตามความเป็นจริง เป็นเครื่องเจาะแทงความลึกลับทะลุเข้าไปถึงความลึกซึ้งที่สุดพบความถูกต้องถึงที่สุดในเรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ถ้ามีปัญหาแล้วไม่ปรุงแต่ง การรู้เรื่องศีลสมาธิ ปัญญา ก็คือรู้เรื่องความทุกข์อันเกี่ยวเนื่องกับการพัฒนาวิญญาน เพราะว่าอยู่ในหลักการของไตรสิกขาการพัฒนาวิญญานให้รู้เรื่องทุกข์ก็เพื่อให้ดับเหตุแห่งความทุกข์ และข้อประพฤติปฏิบัติให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ นิพพาน

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ก็เห็นไม่ต่าง ดังที่ท่านกล่าวว่า ในทางพระพุทธศาสนา แม้จะกล่าวว่าวิญญานเป็นรากฐานของสิ่งทั้งปวง แต่วิญญานที่ว่านี้ ก็เป็นอนัตตา ไม่มีตัวตนของมันอย่างแท้จริง และวิญญานที่ว่านี้ ก็ไม่ใช่พระผู้เป็นเจ้าที่เราจะยกย่องบูชากราบไหว้เหมือนอย่างในศาสนาอื่น และยิ่งกว่านั้น แม้เราจะยอมรับว่า วิญญานเป็นรากฐานของสิ่งทั้งปวง แต่พระพุทธเจ้า ก็ตรัสสอนว่าอย่าได้ยึดมั่นในความรู้อย่างนี้ให้มากนักไว้เสมอว่า ถ้าค้นหาอุปาทานยังไม่สิ้นจากสันดาน ก็อย่าได้ไว้ใจว่า ความรู้ทุกอย่างนั้นจะเป็นความรู้ที่ถูกต้องและ

สมบูรณ์ เพราะถ้าหากต้นหาอุปาทานยังมีอยู่วิชาก็ต้องมี ความรู้แจ้งจริงๆ
จะพึงมีได้ ก็ต่อเมื่อละต้นหาอุปาทานได้โดยสิ้นเชิงไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดๆ
ทั้งหมด ต้องปล่อยวางได้ และต้องสามารถทำใจให้ว่างได้โดยไม่ต้องบังคับ ว่าง
เพราะไม่มีอุปาทาน เมื่อเข้าถึงจุดนี้ จึงจะรู้แจ้งทุกสิ่งตามเป็นจริง

4. เปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิญญาณในทัศนะของพุทธศาสนิกชน กับ พส รัตนสุวรรณ

ท่านพุทธทาส เน้นการพัฒนาวิญญาณ ในปัจจุบัน มองปฏิจสมุปบาท
ด้วยกระบวนการปัจจุบันชาติ ดับกิเลสได้กระบวนการของปฏิจสมุปบาท ถึง
ขนาดที่บอกว่า นิพพานได้ในปัจจุบัน

ส่วนอาจารย์พร มองวิญญาณข้ามภพข้ามชาติ ตามแนวปฏิจสมุปบาท
ชาติก่อนและชาติหน้า การที่จะมีชีวิตที่ดีในชาติหน้า ต้องทำกรรมให้ดีในชาติ
ปัจจุบัน และวิญญาณก็ค่อยสั่งสมบารมี หากเต็มเมื่อใดก็จะบรรลุนิพพานดับ
กิเลสได้ มิใช่ในชาตินี้ อาจารย์พร แม้จะเน้นปัญญา แต่ก็ยังมีส่วนของศรัทธา
เจือปนอยู่มาก

สำหรับมุมมองเรื่องพุทธจริยศาสตร์ จากนักปราชญ์ทั้งสองท่านนำมา
ปรับทัศนะของบุคคลในสังคมนั้น พบว่า พุทธจริยศาสตร์ในแง่ของวิญญาณทั้ง
สองท่านเป็นต้นแบบแห่งความยิ่งใหญ่และงดงามยิ่ง ที่สามารถแสดงทัศนะแนว
ความคิดที่นอกขอบเขตตามความหมายดั้งเดิมให้มีแง่มุมและประเด็นที่กว้างขวาง
แต่ไม่นอกประเด็นตามความคิดเดิมของพระพุทธศาสนา แต่ท่านทั้งสองได้
แยกแยะวิธีคิดเรื่องวิญญาณเป็นกระบวนการใหม่เพื่อสร้างสรรค์สังคมในยุคใหม่
ให้เข้าใจ วิญญาณและสามารถมองเห็นถึงโครงสร้างและระบบของวิญญาณด้วย
มุมมองที่แตกต่างจากความหมายเดิมที่ยังยึดติดตามรูปศัพท์ แต่ท่านทั้งสองมอง
ในแง่วิทยาศาสตร์ตามกระบวนการที่ทันยุคสมัยของสังคม ท่านทั้งสองพยายาม
มุ่งชี้ประเด็นที่ลึกลับซับซ้อนมาอธิบายให้เป็นสำนวนที่ง่ายและสามารถมองเห็น

ภาพที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ถึงแม้กระบวนการและขั้นตอน วิธีการอธิบายที่แตกต่างกัน แต่ในแง่คุณค่าทางด้านจริยศาสตร์ทางวิญญาณที่โดดเด่น แห่งวงการพระพุทธศาสนาที่มีความกล้าหาญ ตีความหมาย ขยายฐานของวิญญาณเป็นมิติใหม่ สามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ใหม่ให้ผู้สนใจทางวิญญาณได้ค้นคว้าศึกษา ข้อคิด และเอกสารตำราที่ทวนทั้งสองได้สร้างสรรค์ขึ้นนั้นมีคุณค่าทางปัญญาที่ก่อให้เกิดแรงศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้นอีกด้วย

กระบวนการที่สำคัญอันหนึ่งที่เกิดขึ้นก็คือ การเคลื่อนไหวของพุทธศาสนิกชนซึ่งเป็นผลทำให้เกิดการก่อตั้งสวนโมกขพลารามขึ้นที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สิ่งที่น่าสนใจก็คือ การเคลื่อนไหวดังกล่าวเกิดขึ้นในกระแสการเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น ลักษณะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นในรูปแบบการเคลื่อนไหวของสวนโมกขพลาราม ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวของพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ทางสังคมอย่างชัดเจน และเป็นสถานที่ที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาในสังคมไทยในหมู่คนรุ่นใหม่อย่างกว้างขวาง ในขณะที่เดียวกันที่พุทธศาสนิกชนเองก็ได้นำเสนอการตีความพุทธศาสนาที่สมสมัย รวมทั้งให้ความสนใจเกี่ยวกับพุทธแบบมหายาน โดยได้เป็นผู้ที่แปลหนังสือสำคัญ เช่น คำสอนของท่านเว่ยหล่าง เป็นต้น

พร รัตนสุวรรณ กล่าวไว้ใน ปฏิจจสมุปปาทสายโฆแห่งชีวิต หมายความว่า ความเป็นไปของชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย และในที่สุดจะต้องเกิดอีกนั้นเนื่องมาจากเหตุปัจจัยหลายอย่าง ถ้าหากเราเข้าใจปัจจัยเหล่านั้นอย่างถูกต้องชัดเจนทุกข้อเราจะสามารถเข้าใจปัญหาของชีวิตได้ทั้งหมด ปฏิจจสมุปปาทเป็นกฎเหนือกฎต่างๆ สามารถนำมาอธิบายกฎต่างๆ ได้ซึ่งขึ้นอยู่กับความเข้าใจของผู้อธิบาย ถ้ารู้น้อยและเข้าใจน้อยก็อธิบายได้น้อย ถ้าพุทธศาสนิกชนตีความปฏิจจสมุปปาทคือสภาพที่เกิดขึ้นในจิตใจของบุคคล ไม่ใช่สภาพของชีวิตที่เกี่ยวข้องกัน จากอดีตภพ ไปปัจจุบัน จากปัจจุบันไปสู่อนาคตเหมือนอย่างพระพุทธโฆษาจารย์ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ความคิดเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียวของพุทธทาสภิกขุสามารถอธิบายได้ในกรอบความคิดของพระพุทธศาสนาพุทธทาสภิกขุอธิบายอาการแห่งปฏิจจสมุปบาทเป็นสัญญาตา คือว่างจากตัวตน สรุปได้ว่า ในฝ่ายสมุทย-วาร (ฝ่ายเกิด) อาการหนึ่งๆ ของปฏิจจสมุปบาทที่ทยอยปรุงแต่งกันนั้นมีความเหมือนกันคือ “ว่าง” เป็นเพียงมายาของสิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นจนเกิดความทุกข์ ในฝ่ายนิโรธวาร (ฝ่ายดับ) ก็เหมือนกันแสดงให้เห็นความเป็นมายาที่อาศัยกันและกันดับ จนดับไม่เหลือแห่งความทุกข์ สิ่งที่มีชีวิตตามธรรมดาสามัญทั่วไปไม่มีอะไรเป็นตัวตนนอกจากความเป็นไปอันเกิดจากการปรุงแต่งของอาการ ปฏิจจสมุปบาท สิ่งทั้งหลายจึงว่างจากตัวตนกระทั่งความคิดก็เป็นอาการที่ไหลเวียนไม่มีหยุดของอาการปฏิจจสมุปบาท ฉะนั้นการเข้าใจปฏิจจสมุปบาทจึงไม่ใช่การเข้าใจความหมายตามตัวหนังสือ แต่เป็นการเห็นและเข้าใจด้วยญาณทัศนะ ดังการตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า ความว่างแสดงให้เห็นไตรลักษณ์ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องเดียวกันกับเรื่อง สัญญาตาต่างกันตรงที่เรื่องสัญญามีความหมายครอบคลุมไตรลักษณ์ทั้งหมดคือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ทั้ง 3 คำบ่งบอกลักษณะแห่งความเป็นของว่าง อนิจจตา คือปรากฏการณ์ที่ไหลเวียนไม่หยุดจึงว่างเปล่าจากความหมายว่า ตัวตน และของตน นั่นเอง

5. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

1. ในด้านความหมาย “วิญญาณ” ในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง ความรู้แจ้ง รู้แจ้งวิเศษ และสิ่งที่ควรรู้แจ้ง(นิพพาน)หรือแปลว่า สิ่งที่ต้องพัฒนาให้ยิ่งขึ้นไป เป็นวิญญาณถึงขั้นอิสระเสรีได้ แต่อาจารย์พรกล่าวว่ “วิญญาณ” เป็นพลังงานทางนามธรรม หรือเป็นอำนาจอย่างหนึ่งที่มีอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะคือ ในสิ่งที่มีชีวิต ไม่ว่าจะเป็นพืช สัตว์ หรือ มนุษย์ ล้วนมีวิญญาณทั้งสิ้น

2. ในด้านคุณลักษณะ จากความคิดของทั้ง 2 ท่าน ไม่มีความแตกต่าง

กันในด้านคุณลักษณะ คือ ทั้ง 2 ท่าน กล่าวว่า วิญญาณมีคุณลักษณะ คือ การรู้แจ้งอารมณ์ หรือการรับรู้อารมณ์ ทางอายตนะทั้ง 6 และวิญญาณ มีลักษณะเกิดและดับอย่างรวดเร็ว มีการเกิดและดับอยู่ตลอดเวลา เกิด ดับต่อเนื่องกันไปตามเหตุปัจจัย

3. ในด้านประเภท พุทธทาสกล่าวว่ามียู่ 3 ชนิด คือ 1 วิญญาณที่ยังเป็นธาตุอยู่ตามธรรมชาติ 2 วิญญาณที่ปรุงแต่งมาโดยสังขาร สำหรับทำความรู้สึกทางอายตนะและ 3 มีชื่อตามอายตนะ ส่วนอาจารย์พร แบ่งวิญญาณออกเป็น 2 ประเภท คือ 1. ภวังควิญญาณ หมายถึง จิตใต้สำนึก หรือจิตไร้สำนึก เป็นสภาวะจิตที่ไม่มีความรู้สึกนึกคิด เป็นวิญญาณที่ทำหน้าที่เป็นองค์แห่งภพ คือ เป็นรากฐานของชีวิต เป็นจิตที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ และ 2. วิถีวิญญาณ หรือวิญญาณปฏิบัติการรับรู้ในขณะตื่น

4. ในด้านสภาพการดำรงอยู่ ของวิญญาณตามสภาวะภพภูมิต่างๆ พุทธทาสภิกขุไม่ได้เน้นชีวิตในอนาคต เพราะการเกิดของวิญญาณตามนัยปฏิจจสมุปบาทที่เป็นกระบวนการปัจจุบัน ในชาตินี้ ไม่โยงวิญญาณ ในลักษณะการข้ามภพข้ามชาติ ส่วนอาจารย์พร อธิบายวิญญาณในลักษณะการข้ามภพข้ามชาติ คือ ในเมื่อวิญญาณยังมีกิเลส หลังจากตายแล้ว จะต้องสร้างชีวิตต่อไปอีก ไม่มีสิ้นสุด

5. ในด้านกระบวนการพัฒนาคุณภาพของวิญญาณ การพัฒนาวิญญาณในทัศนะของทั้งสองท่านมีอยู่ 3 ขั้น ได้แก่ ระดับศีล ระดับสมาธิและระดับปัญญา เพื่อพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อเข้าถึงจุดนี้ จึงจะรู้แจ้งทุกสิ่งตามเป็นจริง

6. ในด้านคุณค่าทางจริยะที่มีผลต่อคุณภาพชีวิตและการกำหนดเป้าหมายชีวิต งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาความแตกต่างกันระหว่างแนวความคิดของพุทธทาสภิกขุและแนวความคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ในลักษณะกว้าง บางประเด็นยังไม่ครอบคลุมในการตีความเรื่องวิญญาณ รูปแบบต่างๆ เพราะไม่มีการเปรียบเทียบ สื่อมโยงกับลัทธิ สำนักแนวความคิดต่างๆ ของนักปรัชญาแต่ละ

ยุคสมัย ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะแนวทางที่น่าสนใจสำหรับท่านผู้ที่สนใจควรจะศึกษาเรื่องเกี่ยวกับวิญญาณดังต่อไปนี้

1. ควรศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิญญาณในทัศนะพระพุทธศาสนา
เปรียบเทียบกับแนวความคิดของชนเผ่าที่มีการนับถือผีสง นางไม้ ในภาคเหนือ
ของประเทศไทยโดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับวิญญาณของชนเผ่าต่างๆ

2. ควรศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องวิญญาณของอาจารย์พร
รัตนสุวรรณเปรียบเทียบกับสำนักจิตนิยมของโลกตะวันตกและตะวันออก

บรรณานุกรม

บรรจบ บรรณรุจิ. (2533). จิต มโน วิญญาณ. กรุงเทพฯ : ไร่เรื่อนสมาธิ.

พุทธทาสภิกขุ. (2530). สมณะวิปัสสนาแห่งยุคปรมาณู. กรุงเทพมหานคร:
พระนคร.

_____. (2533). ปฏิกิจสมุปบาทจากพระโอษฐ์. กรุงเทพมหานคร:
พระนคร.

_____. (2534). ปรมัตถสภาวะธรรม. กรุงเทพมหานคร : พระนคร.

_____. (2534). สันตัสเสตัพพธรรม. กรุงเทพมหานคร : ธรรมทานมูลนิธิ.

_____. (2536). ธรรมปาฏิโมกข์. กรุงเทพมหานคร : พระนคร.

_____. (2537). อิทัปปัจจยยาตา. กรุงเทพมหานคร : พระนคร.

_____. (2538). ชีวิตเหนือทุกข์. กรุงเทพมหานคร : พระนคร.

_____. (2548). คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพ:
สุภาพใจ.

_____. (2549). อิทัปปัจจยยาตา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพ : สุภาพใจ.

พร รัตนสุวรรณ. (2528). วิญญาณคืออะไร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน.

_____. (2531). นรก-สวรรค์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน.

_____. (2532). คำบรรยายพุทธปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญาน.

- _____. (2532). *สมาธิและวิปัสสนาในชีวิตประจำวัน*. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์วิญญูญาณ.
- _____. (2537). *พาขึ้นทุกข์นี้ฤๅไหน .พิมพ์ครั้งที่4* . กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์วิญญูญาณ.
- _____. (2537). *พุทธวิทยา เล่มที่1-2*.กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ.
- _____. (2537). *หลักพระพุทธศาสนาสำหรับทุกคน* .กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์วิญญูญาณ.
- _____. (2537). *อำนาจจิต*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.(2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร :มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2532). *พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ – ไทย*.
กรุงเทพ ฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- วิธาน สุชีวงศ์, ผศ. (2525). *อภิปรัชญา*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2533). *คู่มืออภิปรัชญา*. กรุงเทพฯ ฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- อรรถนิติ ลิมปิยมิตร. (2547). *นิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ*.
เชียงใหม่ : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา.